

ÚS DE PROBLEMÀTIQUES ÈTIQUES PER L'ENSENYANÇA DEL CODI DEONTOLÒGIC DE LA PSICOLOGIA. UNA SESSIÓ IL·LUSTRATIVA

Moisés Esteban Guitart

Coordinador del curs d'ètica aplicada als àmbits professionals de la psicologia de la Universitat de Girona

moises.esteban@udg.edu

Resum

El present treball exposa el contingut i procediment d'una sessió emmarcada en un taller–seminari sobre ètica aplicada als àmbits professionals de la psicologia. L'objectiu de la mateixa és introduir als estudiants en els fonaments del Codi Deontològic, així com la reflexió d'alguns dels articles que aquest conté. El mètode expositiu consisteix en presentar i discutir tres situacions, èticament problemàtiques, a partir de les quals s'il·lustra el contingut normatiu de diferents articles que regulen l'exercici professional en l'àmbit de la psicologia.

Resumen

En el presente trabajo se expone el contenido y procedimiento de una sesión emmarcada en un taller–seminario sobre ética aplicada en los ámbitos profesionales de la psicología. El objetivo de la misma es introducir a los estudiantes en los fundamentos del Código Deontológico, así como la reflexión de algunos de los artículos que este contiene. El método expositivo consiste en presentar y discutir tres situaciones, éticamente problemáticas, a través de las cuales se ilustra el contenido normativo de distintos artículos que regulan el ejercicio profesional en el ámbito de la psicología.

Abstract

The present paper describes the content and procedure of a meeting framed in a workshop on applied ethics in the fields of professional psychology. The aim of the training course is to introduce the basic principles of the Code of Ethics, as well as the reflection of some of the items it contains. The teaching method is to present and discuss three ethical dilemmas through which illustrate the normative content of various articles that regulate the practice in the field of psychology.

Introducció

En la trobada de la Federació Europea d'Associacions Psicològiques (EFPA) realitzada a Atenes l'any 2006 es redactava i aprovava l'informe sobre "les normes europees de l'educació i la formació professional en psicologia"¹. Segons el mateix es declara que per tal de rebre el certificat EuroPsy s'hauran de complir dos criteris. A saber: 1) Una formació universitària en Psicologia mínima de 6 anys (nivell de màster o equivalent, 5 anys, més 1 any de pràctica supervisada) i, 2) Estar compromès amb el compliment (i, per tant conèixer) el Codi Deontològic de cada país, i el Metacodi deontològic europeu ("European Metacode of ethics for psychologists") (Alcalde i del Río, 2001). En aquesta mateixa línia, el Colegio Oficial de Psicólogos (2004) considera necessari i imprescindible que els llicenciats en psicologia coneguïn el Codi Deontològic de la seva disciplina per tal de que el puguin complir.

¹Es pot consultar el document en la següent direcció electrònica: <http://www.infocoponline.es/pdf/manifiestoefpa.pdf>

Això implica un repte per les Universitats i és que dels 2 requisits expressats per l'EFPA un d'ells remet directament a la dimensió ètica de la pràctica professional. No obstant, la formació en qüestions deontològiques, ètiques i normatives tenen poca presència en els plans d'estudi de la carrera de psicologia. Això impedeix que els estudiants en formació disposin de coneixements i recursos per tal de prendre decisions davant dilemes complexos sorgits en la pràctica professional (Del Río i Miró, 2002; Del Río, Borda i Torres, 2003). Precisament, en els darrers anys, s'han publicat diferents manuals que intenten pal·liar aquesta situació (Chamarro, 2007; del Río, 2005; França-Tarragó, 2001).

És en aquest context que es planteja, a la Universitat de Girona, la necessitat de situar la dimensió ètica de la pràctica professional com a objectiu formatiu prioritari dins el pràcticum de psicologia (Viñas, Caparrós, Canimas i Villar, 2007).

Per això es dissenya un curs en forma de seminari – taller que té tres objectius. 1) conèixer les bases epistemològiques de l'ètica; 2) Identificar i analitzar les problemàtiques ètiques associades a la pràctica professional, és a dir, estimular la sensibilitat dels estudiants per detectar i tenir en compte els aspectes ètics en l'exercici de la seva futura professió; 3) Desenvolupar la capacitat de raonament ètic, és a dir, prendre decisions encertades a partir de l'anàlisi de casos i la simulació d'un comitè d'ètica aplicada. Aquests tres objectius es despleguen en 11 sessions d'hora i mitja on diferents professionals exposen les bases filosòfiques de l'ètica; diferents casos susceptibles de "dilema ètic" en l'àmbit de les organitzacions, de la pràctica clínica i de la intervenció psicoeducativa; així com les bases legals que emparen al psicòleg o psicòloga.

L'objectiu del present article consisteix en exposar el contingut i procediment bàsic de la primera sessió (d'hora i mitja) on s'introdueixen els principals elements del Codi Deontològic, així com el concepte de "dilema ètic".

L'aprenentatge basat en problemes com a estratègia educativa

L'aprenentatge basat en problemes o "*problem-based learning*" sorgeix com una proposta d'innovació educativa a l'Escola de Medicina de la Universitat de McMaster (Canadà). La seva principal característica rau en basar els processos d'ensenyança i aprenentatge en l'activitat dels estudiants al voltant de la discussió, anàlisi i resolució de problemes pràctics naturals de la disciplina d'estudi. El procés es desenvolupa en petits grups de treball que, d'una manera col·laborativa, busquen resoldre un determinat problema plantejat pel docent. El professor es converteix en un facilitador de l'aprenentatge i en un mediador de l'activitat que es co-construeix en la pràctica de l'aula o la interacció entre els diferents alumnes (Molina, García, Pedraz i Andón, 2003; Morales i Landa, 2002; Serrat, 2006).

La proposta sembla coincidir o adequar-se als plantejaments subjacents al procés de convergència europea dels estudis superiors on l'aprenentatge actiu per part de l'alumne pren protagonisme sota l'anomenada "fi del silenci en les aules" (Esteban y Blundell, 2006).

La manera d'aplicar l'aprenentatge basat en problemes en l'ensenyança de l'ètica sembla ser mitjançant la discussió de "dilemes ètics". És a dir, "*cuando entran en colisión dos deberes de obligado cumplimiento o, dicho de otra manera, cuando la única forma de cumplir con una obligación sea infringiendo otra*" (del Río, 2007, p. 12).

Recents treballs mostren la importància d'enfrontar a futurs psicòlegs i psicòlogues a situacions que es poden trobar en el marc de la seva activitat professional. Especialment en aquells casos on hi ha una contradicció de principis normatius que van en direcció contrària, és a dir, situacions d'incertesa que provoquen un plantejament de la situació de cares a prendre una determinada decisió. Dit amb altres paraules, l'entrenament davant "dilemes ètics" (Bersoff, 2003; Chamarro, 2007; del Río, 2007; Hermosilla, Liberatore, Losada, Della Savia i Zanatta, 2006).

No obstant, el primer pas per poder produir una formació al voltant de la deontologia aplicada mitjançant "dilemes ètics" consisteix en distingir i clarificar el propi concepte de "dilema ètic". No totes les situacions èticament problemàtiques impliquen contradicció entre principis normatius. Un desconeixement del Codi Deontològic o un buit informatiu en aquest poden ser motius d'incertesa davant determinades situacions professionals. Per tant, pensem que l'objectiu general d'una primera sessió d'ètica aplicada ha de ser clarificar el concepte de "dilema ètic".

Objectius, continguts i procediment de la sessió

En relació a allò dit fins al moment, la sessió d'hora i mitja que introdueix el curs, taller o seminari té dos objectius: a) introduir la noció de "dilema ètic"; b) ressaltar els principis més importants que regeixen el Codi Deontològic de la psicologia, en la seva versió espanyola i catalana, i el Metacodi europeu d'ètica per a psicòlegs (Alcalde i del Río, 2001).

El procediment de la sessió consta de quatre passos o moments:

Primerament, i abans d'oferir una definició sobre "dilema ètic" als estudiants, aquests han de respondre, per escrit, i de forma individual, a la següent pregunta: Què és un dilema ètic? Pots posar un exemple?

A continuació s'introdueixen els quatre principis rectors del Codi Deontològic en la seva versió catalana i castellana, que coincideixen amb el Metacodi europeu d'ètica desenvolupat per l'EFPA. Aquests són:

- 1) "Respecte pels drets i la dignitat de les persones". Els psicòlegs i psicòlogues han de respectar i promoure el desenvolupament dels drets fonamentals, la dignitat i el valor de totes les persones. El dret a la intimitat, la confidencialitat, la lliure acció i l'autonomia de les persones són obligacions professionals emparades per la llei. Per exemple, un amic nostre ens demana informació sobre un client que és amic seu, què fem?
- 2) "Competència". Els psicòlegs i psicòlogues s'han d'esforçar per garantir i mantenir un alt nivell de rigor i coneixement en la seva tasca professional. Han de reconèixer els límits de les seves competències i coneixements, oferint únicament les tècniques i instruments que hom coneix d'una manera rigorosa i clara. Per exemple, no puc solucionar un cas, què faig?
- 3) "Responsabilitat". S'ha d'evitar produir danys essent conseqüent amb els propis actes i assegurant el compliment del rol professional establert. Per exemple, sabem que fan fora un treballador que és amic nostre, se li ha de dir?
- 4) "Integritat". Els psicòlegs i psicòlogues han de promoure la integritat en la ciència, l'ensenyança i la pràctica de la psicologia. En aquestes activitats s'ha de ser honest, just i respectuós amb els altres, actuant sempre d'acord al rol professional que s'està ocupant. Per exemple, ens sentim atrets sexualment per un client o una client, què fem?

Per tal d'il·lustrar els quatre principis bàsics de l'exercici professional de la psicologia es pot acompanyar l'exposició amb l'explicació o anàlisi de casos denunciats al Col·legi Oficial de Psicòlegs (2004) on s'han vulnerat, precisament, algun d'aquests principis. Per exemple, la vulneració del dret a la intimitat o privacitat (emparat per l'article 39 del Codi Deontològic) a través de la instal·lació de càmeres ocultes que enregistren les sessions terapèutiques efectuades amb els usuaris posa en evidència el "respecte pels drets i la dignitat de les persones". O un determinat informe psicològic no documentat empíricament (no justificat a través de proves i tests psicològics validats) qüestiona el principi de "competència" i "d'integritat" professional vulnerant articles del Codi Deontològic (article 12 y 48) destinats a la naturalesa dels informes psicològics. A través de casos com els esmentats els alumnes poden prendre consciència de l'aplicació i contingut dels quatre principis generals, així com articles concrets del Codi Deontològic professional.

El tercer moment o pas de la sessió consisteix en oferir tres situacions, èticament problemàtiques, associades a dues possibles solucions. Es distribueix els estudiants en petits grups de 3 – 4 persones, s'ofereix el material (els tres casos redactats amb les possibles solucions) i es realitza la següent indicació: "A continuació es presenten tres casos extrets de la pràctica professional de la psicologia seguits de dues opcions de les quals n'heu d'indicar si són correctes o incorrectes, des d'un punt de vista ètic. Poseu en relació aquestes tres situacions amb els quatre principis presentats anteriorment". L'objectiu d'aquesta part de la

classe, que en el proper apartat especificarem, consisteix en definir i delimitar un "dilema ètic" d'altres situacions èticament complexes.

Finalment el grup classe posa en comú la discussió de les diferents situacions, es resolen d'acord al Codi Deontològic i es defineix el concepte de "dilema ètic" (ambivalència de criteris ètics, és a dir, dos o més judicis o principis normatius que entren en conflicte o contradicció. Segons la definició de Carmen del Río: "quan entren en contradicció dos deures d'obligat compliment o, dit amb altres paraules, quan la única forma de complir amb una obligació consisteix en infringir-ne una altra"). Juntament amb la definició de "dilema ètic", s'ofereix als estudiants una manera de procedir en l'avaluació o judici de situacions èticament problemàtiques. Aquest model o procediment haurà d'ajudar als estudiants en els successius "dilemes ètics" que diferents professionals exposaran en successives sessions.

Un model de raonament ètic

El Codi Deontològic de l'Associació Canadenca de Psicologia (CPA, 2000) disposa d'un procediment per guiar la presa de decisions davant l'encontre amb "dilemes ètics". Aquest model consta de 10 passos successius que nosaltres resumim en 3.

- 1) Identificar la situació ètica problemàtica, és a dir, els principis normatius que entren en contradicció (causes que expliquen el sorgiment del problema ètic), així com les persones implicades en la decisió.
- 2) Calibrar els aspectes positius i negatius que planteja adoptar alguna estratègia o curs d'acció concreta. Aquestes diferents pautes d'acció han d'estar avalades pel coneixement i revisió de fonts informatives competents com ara el Codi Deontològic, la legislació vigent, l'experiència de companys en situacions similars o la pròpia secció deontològica del Col·legi Professional.
- 3) Escollir l'estratègia òptima després d'analitzar les directrius ètiques disponibles. L'opció haurà d'anar acompanyada de responsabilitat, és a dir, de justificació de la mateixa, així com d'avaluació dels resultats produïts corregint les conseqüències negatives i, en tot cas, reactivant el procés de presa de decisions.

Tres problemàtiques ètiques com a exemples orientatius del desenvolupament de la sessió

A continuació presentem, d'una manera més detallada, tres possibles situacions que es poden presentar per tal de que siguin estudiades i discutides en el transcurs de l'activitat. Es poden trobar exemples de "dilemes ètics" en Bermejo (2007), Bersoff (2003), Chamarro (2007), del Río (2005; 2007), del Río, Borda i Torres (2003), del Río, Borda, Pérez, Martín i Torres (2003), Hermostilla i col·laboradors (2006).

Situació 1

Un pacient entra a teràpia i al llarg de la mateixa ens explica que està essent agredida per la seva parella. Què fem?

- a) Respectem el "secret professional" i en cap cas informem sobre el contingut de la sessió terapèutica.
- b) Informem, com a mínim, als organismes col·legials.

En aquesta situació ens trobem en una confrontació entre dos articles del Codi Deontològic. Per una banda, l'article 8 ens obliga a comunicar, com a mínim als organismes col·legials, sobre la violació dels drets humans, maltractes o condicions de reclusió, inhumanes o degradants que en l'exercici de la professió en som informats (per tant la resposta correcta seria la b). Però per altra banda l'article 40 avisa de que "tota la informació que el/la psicòleg/a recull en l'exercici de la seva professió, sigui en manifestacions verbals expressades pels seus

clients, sigui en dades psicotècniques o en altres observacions professionals practicades, està subjecte al seu deure i a un dret de secret professional, del qual només podrà ser eximit pel consentiment del client”.

En el primer pas del raonament ètic proposat aquests serien els dos principis normatius que es troben en contradicció o oposició. La persona implicada en la nostra decisió és el client que ens informa sobre una suposada situació d'agressió, així com la persona que suposadament realitza aquesta agressió.

En un segon moment s'ha de deliberar sobre possibles pautes d'acció, amb els seus pros i contres associats. En aquest cas una seria informar als organismes col·legials (opció b) i l'altre mantenir el “secret professional” (opció a). La part negativa associada a la primera opció és que podem generar més problemes a la persona que està essent agredida. Al posar-nos en la seva vida sense consentiment podem interferir en el procés en lloc de facilitar-lo. A més, podem no tenir informació precisa i fidedigne (proves objectives) sobre els presumptes abusos descrits. La part positiva d'aquesta opció seria ajudar a la persona davant la desagradable situació que ens notifica. Referent a la segona opció, mantenir el “secret professional”, ens podríem negar a actuar com a policies i a perdre la confiança que el client ens brinda.

En aquest cas concret i a falta d'informació més precisa, per exemple informes mèdics que verifiquin la informació, semblaria que, amb el codi a la mà, l'opció més correcta és la b, seguir l'article 8 i comunicar als organismes col·legials la possible violació dels drets humans. Podríem justificar la nostra decisió en base a la defensa de la dignitat de la persona sabent, però, que podem posar en perill la nostra “responsabilitat”, és a dir, podem produir danys col·laterals a l'usuari conseqüència de la nostra denuncia. Això ens podria conduir a reactivar el procés de presa de decisions per buscar una altra alternativa. Aquesta pot consistir en intentar convèncer que sigui la pròpia persona qui denunciï la situació en la qual es troba. D'aquesta manera guardem el “secret professional” tot intentant solucionar la situació conflictiva en base a l'oferiment dels recursos necessaris que ajudin a la persona a prendre la iniciativa de fer l'oportuna denuncia.

En base a diferents estudis Carmen del Río (2007) apunta que els dilemes ètics que afecten a la confidencialitat són els més comuns en la pràctica professional del psicòleg. S'entén per “secret professional” l'obligació de no revelar dades conegudes en l'exercici professional. Només ens podem alliberar d'aquesta obligació en el cas de que es pugui evitar dany a terceres persones, al pacient o al mateix psicòleg/a. No obstant, en situacions de conflicte relacionades amb la confidencialitat no es poden establir regles fixes ja que s'han de valorar i ponderar les circumstàncies de cada cas concret, és a dir, el balanç de la magnitud del dany, la veracitat de la informació i la probabilitat de que es produeixi. Recomana del Río (2007) informar als usuaris a l'inici de la relació terapèutica o professional sobre els límits, segons la llei, del manteniment de la confidencialitat o el “secret professional”.

Situació 2

Un usuari ens informa que assisteix a teràpia amb un altre professional...

- a) Interferim en les intervencions iniciades per l'altre psicòleg.
- b) Podem negar-nos a acceptar la simultaneïtat de ambdues teràpies.

En aquesta situació no ens trobem davant un dilema ètic ja que el Codi Deontològic és suficientment clar al respecte. Això no vol dir que la situació 2 no pugui causar incertesa a l'hora de determinar el curs de la nostra resposta o acció.

Per exemple, un raonament davant la situació podria ser: “recomano incidir o corregir les instruccions de l'altre psicòleg donat que no està en l'encert” (resposta a) o, “no puc negar-me a acceptar la simultaneïtat d'ambdós teràpies ja que com a professional tinc l'obligació de respondre davant les urgències i reclamacions dels clients”. La resolució d'aquesta possible confrontació ètica o indecisió de la nostra actuació (interferir en les intervencions de l'altre psicòleg, negar-nos a acceptar simultaneïtat de teràpies, no dir ni fer res) passa pel segon pas o moment del raonament ètic proposat. És a dir, buscar informació en el Codi Deontològic. Allí observem que l'article 27 ens diu: “en cap cas es restringirà la llibertat d'abandonar la intervenció i acudir a un altre professional; ans el contrari, s'afavorirà al màxim la capacitat de decisió ben informada del client. El psicòleg o la psicòloga es pot negar a simultaniejar la seva intervenció amb una altra diferent realitzada per un altre professional”. Per tant podríem, perfectament, escollir l'opció b) sabent que el Codi Deontològic ens empara. A més, en tres

articles posteriors llegim "el psicòleg o la psicòloga no s'immiscirà en les diferents intervencions iniciades per altres psicòlegs" (article 30). De manera que no podríem optar per l'opció a).

Aquesta situació demostra que és necessari conèixer el Codi Deontològic per tal de convertir allò que ens pot semblar un "dilema ètic" en una opció clarament especificada pel Codi Deontològic. En aquest cas no podríem, en cap circumstància, prendre com a correcta l'opció a) i si que podríem executar l'opció b).

Situació 3

Un psicòleg o una psicòloga se sent atreta sexualment per un usuari que actualment està en teràpia amb ell o ella. Aquest és correspost i accedeixen a veure's fora de la consulta. En aquest moment comencen una relació sentimental.

- a) Donat que aquesta relació es manté al marge de l'horari professional no hi ha cap inconvenient en mantenir i seguir la relació.
- b) Es decideix evitar la relació i es deriva l'usuari a un altre professional.

En aquest cas no ens trobem ni davant un dilema ètic, estrictament parlant, ni davant un desconeixement del Codi Deontològic, que probablement també, sinó, i sobretot, davant un buit legal en la regularització de l'exercici professional.

Per una banda l'article 11 del Codi Deontològic ens diu que el psicòleg o psicòloga no aprofitarà la situació de poder o superioritat que l'exercici de la seva professió pressuposa. En l'article 29, a més, s'avisava que el professional no es prestarà a situacions confuses en les quals el seu paper i funció són equívokes o ambigües. Per tant, a priori el psicòleg o psicòloga actuarà en tant que professional i derivarà l'usuari a un altre professional. Però, es podria argumentar, la relació es mantindrà fora de l'horari professional i, per tant, no afecta a l'exercici professional.

Una relació dual en psicoteràpia és aquella que es caracteritza pel fet que hom es troba mantenint dues relacions diferents a la vegada (la de terapeuta o professional i la d'amic, parella o amant). Determinar els límits d'una i altra és una qüestió no exempta de dificultats. Podria semblar que la manera correcta d'actuar és la b). D'aquesta manera assegurem certa "integritat", en el sentit de no aprofitar-nos en benefici propi de la situació de poder o superioritat que el rol de terapeuta pot conferir, ni actuem d'acord a rols ambigus. A més, respectem també el principi de "responsabilitat" ja que som conscients de les conseqüències de les pròpies accions i fem el possible per evitar la producció de possibles danys. No obstant, diferents estudis mostren la dificultat de terapeutes o professionals (Akamatsu, 1988; Pope, Sonne i Holroyd, 1993) i estudiants de psicologia (del Río, Borda, Pérez, Martín i Torres, 2003) a l'hora de determinar com a no ètiques les "relacions duals", encara que es disposi de la lectura del Codi Deontològic. Això implica confirmar l'ambigüitat i falta de precisió de la deontologia professional davant situacions que no apareixen de forma explícita en els preceptes normatius.

Apunts per la reflexió

Les tres situacions anteriorment descrites ens orienten a tenir en compte tres dificultats que poden ocasionar situacions d'incertesa (no saber com actuar). La primera és la presència d'un "dilema ètic"; la segona el desconeixement del Codi Deontològic i la tercera la limitació del mateix. En la situació 1 tenim dos principis normatius que ens condueixen a direccions oposades (l'article 8 front l'article 40 del Codi Deontològic). En la situació 2 podríem posar en evidència un possible desconeixement dels articles 27 i 30. Finalment, en la situació 3, es considera una indefinició del propi instrument normatiu de la professió. Distingir entre aquestes tres possibles situacions èticament problemàtiques a través de "l'aprenentatge basat en problemes" (l'estudi i anàlisi de casos concrets) pot ajudar als estudiants a obtenir coneixements del Codi Deontològic, així com prendre consciència de la dimensió ètica de la pràctica professional i, allò que encara és més important, la manera de procedir per tal de fer front a aquelles situacions que ens poden conduir a la incertesa comportamental. Els tres passos del "raonament ètic" proposats poden ajudar a fer front a suposats "dilemes ètics". Allò que sembla inqüestionable és el llarg camí que queda per recórrer en el coneixement dels

processos d'ensenyança i aprenentatge d'un tema, prou complex, com és el de l'ètica professional.

Referències bibliogràfiques

- Akamatsu, T. J. (1988). Intimidate relationships with former clients: National survey of attitudes and behavior among practitioners. *Professional Psychology: Research and Practice*, 19, 454-458.
- Alcalde, M. J. & del Río, C. (2001). Metacódigo de ética de la Federación Europea de Asociaciones de Psicólogos (EFPA): traducción y adaptación al castellano. *Infocop*, 80, 36-39.
- Bermejo, V. (2007). ¿Una evaluación psicológica sin mediar aviso? Cuestiones sobre el derecho a la información profesional previa. *Informació psicològica*, 90, 4-11.
- Bersoff, D. M. (2003). *Ethical conflicts in psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Canadian Psychological Association (CPA) (2000). Canadian Code of Ethics for Psychologists. <http://www.cpa.ca/cpsite/userfiles/Documents/Canadian%20Code%20of%20Ethics%20for%20Psycho.pdf> (consultat: 12/04/2008).
- Chamarro, A. (coord.) (2007). *Ética del psicólogo*. Barcelona: UOC.
- Colegio Oficial de Psicólogos (2004). *Ética y Deontología para psicólogos*. Madrid: Colegio Oficial de Psicólogos de España.
- Del Río, C. (2005). *Guía de ética profesional en Psicología clínica*. Madrid: Pirámide.
- Del Río, C. (2007). Dilemas éticos relacionados con la confidencialidad. *Informació psicològica*, 90, 12-27.
- Del Río, C. & Miró, J. (2002). La docencia de la Ética profesional para psicólogos. *Revista de Psicología Universitas Tarraconenses*, 24, 9-19.
- Del Río, C., Borda, M. & Torres, I. (2003). Valoración de los estudiantes de Psicología sobre la ética de algunas prácticas de los terapeutas. *Psicología Conductual*, 11(2), 261-281.
- Del Río, C., Borda, M., Pérez, M. A., Martín, A. & Torres, I. (2003). Ética de las relaciones duales en psicoterapia. *Psicothema*, 15, 58-64.
- Esteban, M. & Blundell, J. (2006). ¿Es posible el espacio europeo de educación superior? La enseñanza de la psicología en el "Institute of Psychological Sciences" de la Universidad de Leeds. *REP:TE. Revista d'Ensenyament de la Psicologia: Teoria i Experiència*, 2(1), 31-37.
- França-Tarragó, O. (2001). *Ética para psicólogos*. Bilbao: Desclée de Brower.
- Hermosilla, A. M., Liberatore, G., Losada, M., Della Savia, P. i Zanatta, A. (2006). Dilemas éticos en el ejercicio de la psicología: resultados de una investigación. *Fundamentos en Humanidades*, 7(1 y 2), 91-106.
- Molina, J. A., García, A., Pedraz, A. & Antón, M. (2003). Aprendizaje basado en problemas: una alternativa al método tradicional. *Revista de la Red Estatal de Docencia Universitaria*, 3(2), 4-15.
- Morales, P. & Landa, V. (2004). Aprendizaje basado en problemas. *Theoria*, 13, 145-157.
- Pope, K. S., Sonne, J. L. & Holroyd, J. (1993). *Sexual feelings in psychotherapy: Explorations for therapists and therapists-in-training*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Serrat, E. (2006). Una pràctica de simulació de cas: la resolució de problemes i el procés diagnòstic. *REP:TE. Revista d'Ensenyament de la Psicologia: Teoria i Experiència*, 2(1), 1-9.
- Viñas, F., Caparrós, B., Canimas, J. & Villar, E. (2007). La dimensió ètica de la pràctica professional. Dins de E. Villar (ed.). *Pràcticum de Psicologia. Fonaments, reflexions i propostes* (pp. 209-240). Girona: Documenta Universitaria.